

Att misslyckas med att begripa lagtext

Av Margareta Westman

Varför måste lagtexter vara begripliga för medborgarna? Vem skrivs lagarna egentligen för? Lagarna är till för att reglera samhällslivet och medborgarnas handlingar i olika situationer. Det finns naturligtvis också lagar som berör medborgarna mera indirekt, men ett grundläggande demokratiskt antagande måste vara att medborgarna har rätt att ta del av lagar och författningar. Varför skulle de annars över huvud taget ges offentlig spridning?

I förordet till den gamla Upplandslagen anges:

Lag skall vara stadgad och stiftad allt folket till ledning, både fattiga och rika, och till åtskillnad mellan rätt och orätt. (Övers. E. Wessén)

På medeltiden kunde allmogen inte tillägna sig lagbuden genom att *läsa* lagen, och ännu 1734 års lag är i grunden skriven för muntligt föredrag: den skulle uppfattas uppläst.

Situationen nu är annorlunda, läskunnigheten är trots alla larmrapporter i stort sett en allmän medborgerlig färdighet. Och egen läsning blir en mycket viktig - i många fall den viktigaste - vägen till en uppfattning av vad lagen säger i en viss fråga.

Vilka hinder kan då finnas för en tillfredsställande förståelse av lagtext? Intressant nog kan man få synpunkter på detta i stadfästelsebrevet till Upplandslagen, daterat den 2 januari 1296. Där motiveras bland annat varför man skrivit en ny samlad lag. Det sägs att lagman Birger å upplänningars vägnar framfört

"... att i deras lagar ... fanns somligt ej fullt skäligt, somligt dunkelt utsagt, och somligt svårt att rätta sig efter." (Övers. E. Wessén)

Detta skulle kunna tolkas som att föråldrade värderingar, föråldrade formuleringar och en föråldrad verklighetsbeskrivning gjorde det svårt att acceptera, förstå och tillämpa de tidigare lagsamlingarna. För förståelse av författningstext gäller dels vissa allmänna villkor som styr all förståelse av text, dels vissa mer speciella villkor. För text över huvud taget gäller att man måste uppfatta något syfte med den och dessutom acceptera detta uppfattade syfte. Dessutom måste man förstå det semantiska innehållet och acceptera det, d.v.s. kunna relatera det till föreställningar man redan har. I den fulla förståelsen ligger ett samspel mellan dessa faktorer.

Vilken uppfattning kan man räkna med att folk i allmänhet har om syftet med lagtexter? Det är ofta denna allmänna uppfattning och därav beroende förväntningar som får någon att alls ge sig till att läsa en lagtext. En rimlig utgångspunkt synes vara att folk i allmänhet anser att lagar är till för att man ska rätta sig efter dem.

Nu kan författningar ända läsas med lite olika avsikter.

1. Man kan läsa av rent intresse, för att få veta vad som gäller på ett visst område, utan att man egentligen räknar med att man själv kommer att beröras.
2. Man kan vilja läsa för att få översikt över det som gäller på ett visst område, för att få handlingsberedskap.
3. Man kan också läsa för att få ledning i ett speciellt fall, för att få handlingsregler att följa.

För en vanlig medborgare skulle dock kanske de båda första läsavsikterna bättre fullföljas med annan litteratur än egentlig lagtext, åtminstone ibland. Men för den tredje avsikten, där man vill veta vad som gäller i ett visst fall, där ligger det onekligen nära till hands att gå till den egentliga reglerande texten. Nu är det ju alldeles klart att även här spelar erfarenheten in, på så vis att man väl ställer frågan: Är det värt att försöka, är ansträngningen värd chansen att lyckas? Också lässituationen kan skifta med avseende på om frågan gäller en enskild eller en grupp - oavsett vilken grupp som kan vara aktuell.

Full förståelse av lagtext - när läsningen gäller ett speciellt fall - skulle innebära att läsaren får klart för sig vad han ska eller kan välja att göra i sin speciella situation. Jag vill med ett schematiskt diagram visa vad som kan inträffa vid den här sortens läsning, för att sedan något antyda vilka olika egenskaper hos lagtexten som skulle kunna relateras till olika typer av misslyckanden.

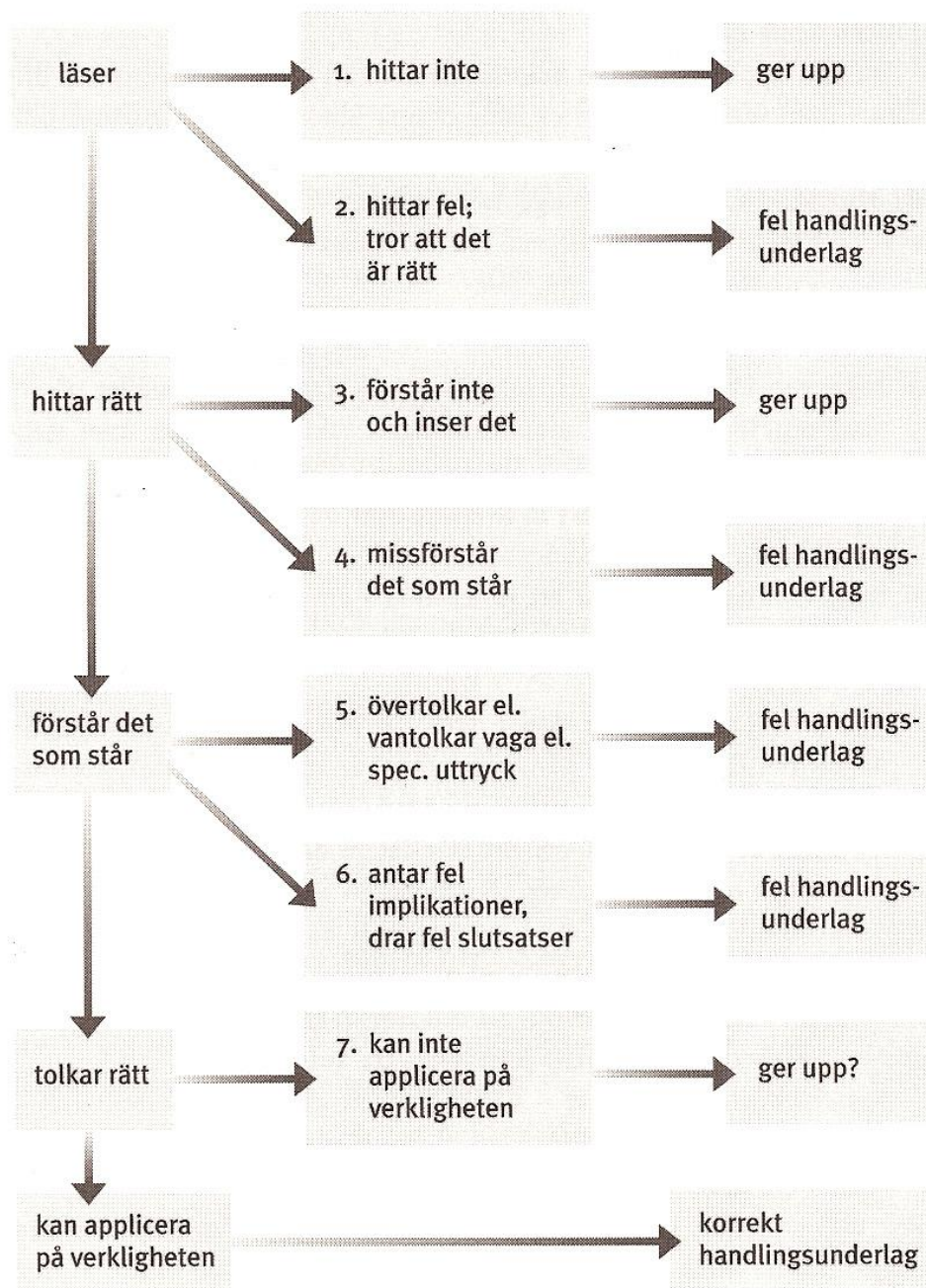
Det bör understrykas att det följande resonemanget inte avser den vane brukaren av författningar som vet att man måste komplettera lagtexten med läsning av förarbeten, tillämpningsföreskrifter, kungörelser etc. Ändå spelar lagtexten en central roll, och därför kan det vara värt att tänka efter vad som kan hända om en vanlig läsare försöker ta reda på vad som gäller i ett visst fall genom att läsa lagen.

Olika sätt att misslyckas med att begripa lagtext

Utgångspunkt:

En läsare som söker handlingsregler i en viss situation

Resultat

Det är olika typer av egenskaper hos lagtext som kan leda till olika fall av misslyckande för läsaren. De olika fallen är naturligtvis inte heller alltid klart åtskilda, men jag vill här kort kommentera dem punkt för punkt.

Fall 1 — man hittar inte det man söker — kan inträffa av flera skäl. För det första så kanske det sökta svaret inte alls berörs i någon lagstiftning, d.v.s. läsaren har en felaktig förväntan. För det andra kan misslyckandet bero på att läsaren inte lyckas lokalisera det relevanta textstället. Antingen hittar han inte alls den författning han borde söka i, eller också drunknar han i alla de paragrafer som på något sätt tycks ha med saken att göra. För den sortens grovsökning är ju index, rubriker och typografi av betydelse. Men än viktigare är förmodligen själva mängden av bestämmelser som rör en viss fråga, åtminstone om bestämmelserna rent textmässigt *inte* är hierarkiskt ordnade, så att man relativt lätt kan urskilja vad som är överordnat och vad som är underordnat.

Fall 2 - man kommer fel utan att inse detta - kan inträffa som en följd av att just typografiska arrangemang är vilseledande eller att sådan hjälp saknas. Om man då fastnar för en regel som är mycket generellt formulerad, som ligger på en mycket hög abstraktionsnivå, finns en risk för att läsaren kan tro att den gäller för hans fall, trots att den inte är avsedd att göra det.

Fall 3 - man hittar rätt men förstår inte det som står och inser detta - kan inträffa framför allt när texten innehåller konstiga ord i nyckelställning eller så invecklad satsfogning att läsaren inte lyckas få ut någon mening i det som sägs. Den åsikten har ibland framförts i diskussioner om författningsspråk att skribenterna gärna kan använda juridiskt speciella och svårbegripliga ord, eftersom sådana ord inte lurar läsaren att tro att han förstår det han ändå inte begriper. Därigenom kan läsaren förmås att söka hjälp, vilket ofta skulle vara rationellt.

Fall 4 — man hittar rätt men missförstår det som står. Detta kan bero på förhållanden som är delvis motsatsen till dem som leder till fall 3. Texten kan vara enkelt formulerad men avse mer speciella förhållanden än läsaren får anledning att tro. I texten kan också utnyttjas i och för sig vanliga ord som har fått en specialiserad och för allmänspråket främmande betydelse. Liknande missförstånd kan också uppstå genom semantiskt besvärliga konstruktioner, t.ex. i villkorsfogningar med flera negerande uttryck i olika led, av typen:

Enligt 2 § KBL (d.v.s. konkurrensbegränsningslagen) må företagare, där ej annat är särskilt stadgat, utan tillstånd av marknadsdomstolen varken av företagare inom senare försäljningsled betinga sig att vid försäljning här i riket visst pris icke må underskridas, eller till ledning för prissättningen inom senare försäljningsled i riket

eljest angiva visst pris, men mindre därvid kommer till uttryck att priset far underskridas.

Fall 5 - man vantolkar vaga eller speciella uttryck. All läsning av text kräver att läsaren inte bara läser av rätt och förstår just det som står utan han måste också göra en tolkning, d.v.s. skapa sig en sammanhängande föreställning ur det som sägs. Ingen text kan vara fullt explicit utan all text måste förutsätta vissa kunskaper och erfarenheter hos läsaren, vilka hjälper honom att fylla i det som saknas.

Vid ett förtest i projektet Begriplighet i medbestämmandelagen fann Britt-Louise Gunnarsson att många gymnasieelever inte tycktes observera skillnaden mellan *arbetsgivare* och *arbetstagare* (Gunnarsson 1979:61), vilket självfallet blev förödande för förståelsen. Viss erfarenhet och kunskap måste dock förutsättas hos läsarna.

Att vaga bedömningsuttryck av typen *synnerliga skäl* eller *rimligt* ger upphov till skilda tolkningar ligger i sakens natur. Avsikten med sådana uttryck är väl ofta just att ge bedömningsutrymme och plats för praxis att utveckla sig. Vissa vaga uttryck och ramformuleringar skulle kunna kompletteras med exempel som uttryckligen anges vara exempel. Men läsarens vantolkning - i förhållande till lagstiftarens avsikt - kan också uppstå som en följd av överspecificerade uttryck. Att sådana förekommer kan möjligen bero på att lagförfattarna har varit mindre väl bekanta med problemen i den berörda verkligheten. Ett exempel:

Sekretess gäller för uppgift i upptagning som har dialektologiskt eller etnologiskt innehåll och som har gjorts eller anskaffats för vetenskapligt ändamål, om det kan antas att den, som har lämnat uppgiften eller som uppgiften avser, eller någon honom närstående lider men om uppgiften röjs. (Sekretesslagen 1980:100 7 kap. 24 §.)

Den som läser detta kan lätt tro att sekretessen bara gäller sådana inspelningar av folks tal som används för dialekt- eller folklivsforskning. Här har skribenterna förmodligen inte insett att det kan finnas andra typer av inspelningar som ger liknande problem. Misstaget kunde ha undvikits om man klart angivit att man avser exempel och inte en uttömmande uppräkningslista.

Fall 6 — läsaren antar fel implikationer eller drar fel slutsatser. Här tänker jag främst på de specifika juridiska implikationer som kan dölja sig i lagtext. Ibland kan sådana implikationer vara så implicita att inte ens specialister på ämnet kan vara säkra. I en introduktion till svensk lagstiftning för utländsk publik talar Stig Strömholm om just detta problem, att implikationerna ibland "knappast kan härledas ur regelns formulering"

(min övers.) utan kan begripas bara genom att man läser de omfångsrika förarbetena (Strömholm 1981:38). Ett exempel på hur besvärlig tolkningen kan vara har jag hämtat från en diskussion i en uppsats av Jan Hellner (1980). Det gäller frågan om en vara som är köpt på avbetalning kan krävas tillbaka av säljaren som betalning för någon annan skuld än just betalningen för samma vara, genom förbehåll i avtalet. Sådana förbehåll var inte giltiga enligt tidigare lagstiftning. Så kom konsumentkreditlagen (1977:981) och där stod i 15 §:

Med förbehåll om återtaganderätt avses avtalsvillkor som ger kreditgivaren möjlighet att återta varan, om köparen ej fullgör sin del av kreditköpsavtal. Förbehåll om återtaganderätt fat göras gällande endast under förutsättning att förbehållet har gjorts av säljaren i samband med köpet för att trygga säljarens rätt till betalning samt köparen sedan mer än en månad är i dröjsmål med att erlægga förfallen och ej preskriberad del av kreditfordringen som uppgår till mer än ... eller om dröjsmålet avser ...

Här ligger problemet i om med "säljarens rätt till betalning" avses all betalning eller bara betalningen för just den varan. Svaret på frågan får specialisten/juristen genom att gå till förarbetena, där det klart anges att så kallade kopplingsförbehåll är förbjudna enligt konsumentkreditlagen. Men den vanliga köparen eller säljaren skulle kanske knappast ens misstänka att den här texten ska anses innehålla ett sådant förbud.

De allra värsta riskerna för liknande vantolkningar borde man kunna minska genom att i den centrala texten verkligen uttrycka speciella avsikter när de finns, och inte låta dem framgå enbart genom kommentarer i förarbetena.

Fall 7 — läsaren hittar rätt, förstår det som står, tolkar rätt men kan ändå inte förbinda regeln med verkligheten, kan inte tillämpa den. Det här fallet kan verka konstigt, men jag tror att man bör skilja mellan tolkning och omsättning i handling. Med tolkning menar jag att man på grundval av det man läser kan bilda sig en sammanhängande föreställning om vilka regler som gäller och vad de går ut på. Men därtill måste denna föreställning anknytas till den situation som läsaren söker ledning för.

Svårigheter av denna typ kan uppkomma genom lagtexter som är utformade efter helt skilda konventioner. Ett exempel ur den s.k. Hednalagen från förkristen tid kan illustrera en svårighet:

Giver man okvädinsord åt man: "Du är ej mans jämlike och ej man i bröstet:" "Jag är man som du." De skola mötas vid tre vägars mot. Kommer den, som ord har givit,

och den kommer ej, som ord har fatt, då må han vara, som han blev kallad. Han är ej edför och ej vittnesgill, varken i mans eller kvinnas sak. Kommer däremot den, som ord har fått, och icke den, som ord har givit, då ropar han tre nidingsord (d.v.s. han ropar: Niding! tre gånger), och gör ett märke mot honom på jorden. Då vare han dess sämre man, som sade det han ej torde hålla. Nu mötas de båda med fulla vapen. Faller den, som ord har givit — Ogärning i ord är värst. Tungan är värste baneman - Han ligge ogill (Övers. E. Wessén)

Problemet med tillämpning av den här sortens exempelbeskrivning är frågan hur mycket som måste stämma för att den enskildes verklighet ska kunna bedömas vara samma som den beskrivna. Är t.ex. graden av förolämpning "ej mans jämlike", "ej man i bröstet" viktig för tillämpningen av bestämmelsen om envig?

Men anknytningen till verkligheten kan bli problematisk även i helt andra fall. Det kan ha att göra med själva verklighetsbeskrivningen och med perspektivet i lagtexten. Redan från början måste ju läsaren ha gjort sig någon uppfattning om vad hans sak gäller. Det kan vara rimligt att anta att vad han i första hand gör är att söka sig fram till ett visst ämnesområde. När det sedan gäller själva saken kan den ofta ses ur flera perspektiv. Och då kan skillnader i perspektiv mellan läsare och text leda till svårigheter för läsaren. I sin undersökning av medbestämmandelagens begriplighet diskuterar Gunnarsson skillnaden mellan ett domstolsperspektiv och de berörda parternas perspektiv och hur man kan låta texten byta perspektiv (Gunnarsson 1980:13-18).

Men domstolsperspektiv och partsperspektiv är inte de enda möjligheterna i alla sorters lagstiftning. Sådana områden som innefattar rättigheter och skyldigheter i förhållandet mellan samhället i stort och de enskilda medborgarna kan inte beskrivas som ett partsförhållande av samma art som det som råder på arbetsrättens område.

Särskilt problematiskt kan detta bli när lagtexten handlar om något som samtidigt är en rättighet och en skyldighet för den enskilde. Det kan vara lika angeläget för medborgaren att få klart för sig vad rättigheten egentligen går ut på, som att få reda på vilka skyldigheter han har i sammanhanget.

LITTERATUR

- Gunnarsson, Britt-Louise (1979), *Hur mäter man begriplighet hos MBL? Språket i medbestämmandelagen*. Rapport i. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Gunnarsson, Britt-Louise (1980), *Lagtext som handlingsregler*. Språket i med-

bestämmandelagen. Rapport 2. Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.

Hellner, Jan (1980), *Författningsspråket*. PM Stockholms universitet, 1980-04-25.

Strömholm, Stig (1981), "Introduction", *An introduction to Swedish law*. Institutet för rättsvetenskaplig forskning CVIII. Stockholm.

Wessén, Elias (1965), *Svenskt lagspråk*. Lund.

www.fungerandemedier.se